

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXX

Sa. 287

Nisan 2016

ANKARA – 2016

KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN'IN NIKRİS HASTALIĞINA ATFEDİLEN FARŞÇA BİR REÇETE

VURAL GENÇ*

Kanunî Sultan Süleyman ile ilgili en çok tartışılan hususlardan birisi de kuşkusuz nikris hastalığı ve ölüm nedenidir. Tahtta kaldığı kırk altı yıl boyunca (1520–1566) gerçekleştirdiği on üç sefer ile Kuzey Afrika içlerinden Habeşistan'a, Orta Avrupa'dan Bağdat ve Basra'ya, Kuzey Rusya steplerinden Yemen ve Hindistan'a kadar uzanan geniş topraklara hükmeden Kanunî, Macaristan'ın güney batısındaki Sigetvar'a düzenlediği son seferi esnasında 7 Eylül 1566'da hayatını kaybetti. 72 yaşında hasta bir haldeyken ordusu başında son kez Orta Avrupa'ya doğru sefere çıkacaktı¹. Son on beş yıldır yakasını bir türlü bırakmayan hastalığı biraz yatışıp da kendisini iyi hissedince 1 Mayıs 1566'da on üçüncü ve son seferi olacak olan Sigetvar seferi için başkentten ayrıldı².

Sefere çıkmak için yaşı bir hayli ilerlemiş olan yaşlı padişah sefer hazırlıkları yapıldığı zamanda hem ihtiyarlığından hem de nikris, dizanteri ve romatizma hastalıklarından ötürü çok rahatsızdı³. Öyle ki bu durumu dönemin kroniklerine yansımış gözükmektedir. Gelibolulu Mustafa Âli “pîr-i salhorde ve nikris marazı ile kuvvetleri za'fa mübeddel olub” sözleriyle padişahın nikris marazına dikkat çekerken⁴ Feridun Ahmed Bey ise “mizâc-ı şerîfine târî olan ‘ârıza-i za'fî” ifadesiyle padişahın nikris rahatsızlığını kastediyor olmalıydı⁵. Özellikle nikris hastalığı denilen ayaklarındaki hastalıktan fazlaca mustarip bulunduğundan yolculuğunu at arabaları ve tahtirevan

* Dr, Vural Genç, vuralgenç@hotmail.com

¹ Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I: Bayezid [III], Yavuz, Kanuni*, İsam Yayınları, İstanbul 2011, s. 99–146; Metin Kunt, “Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna”, *Kanuni Çağı ve Yeni Çağda Osmanlı Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2002, s. 3.

² Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, s. 136.

³ Süheyl Ünver, “Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü Cenazesi ve Defni”, *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 302.

⁴ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr (dördüncü rükn üpkabası)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 351.

⁵ Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar (Sultan Süleyman'ın Son Seferi)*, yay. haz. H. Ahmet Arslantürk-Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay. İstanbul 2012, s. 95.

ile yapacak, ancak şehirlerden geçerken atına binecekti⁶. Feridun Ahmed Bey bu konuda daha canlı bir panorama vererek padişahın Edirne'ye giderken ancak koltuklarının altına giren rikâbdârının yardımıyla bir miktar yürüebildiğini daha sonra ise yine arabaya bindirildiğini ve bu şekilde otağına taşındığını söylemektedir⁷. Ata binecek takati olmadığı için İstanbul'dan Belgrad'a götüreceği yolu gâh tahtırevanda gâh bir arabada kat edecekti. Dönemin bazı kronikleri nikris marazı padişahı daha fazla düşkün etmesin diye Sokollu Mehmed Paşa'nın bir menzil önden giderek elinden geldiğince bu yolları düzeltip, onardığından bahsederler⁸. Padişah bu son seferi esnasında 6 Eylül'ü 7 Eylül'e bağlayan gece otağında öldüğünde⁹ yanında Hekimbaşı İbn-i Kaysun ile Sokullu Mehmed Paşa vardı¹⁰. Ölümünden birkaç gün önce geçici de olsa biraz iyileşmişti. Ancak bağırsakları sık sık bozuluyor, karaciğeri ise çalışmıyordu. Ölüm sebebi tam olarak bilinmemekle beraber ağır bir nikris nöbetinin saydığımız diğer hastalıklarla da birleşerek zaten iyice zayıflamış ve halsiz düşmüş olan sultanın ölümüne yol açtığı sanılmaktadır¹¹.

Kanunî Sultan Süleyman ömrünün son on beş yılını tedavisi imkânsız olan nikris hastalığının pençesinde geçirmişti¹². Bu müddet boyunca bütün saray hekimleri sultanın tedavisi için adeta seferber olmuş, birçok tedavi yöntemi denemiş, ancak uyguladıkları tedavinin kalıcı bir iyileşme sağlamadığı görülmüştür. Bundan dolayı aşağıda da genişçe bahsedileceği gibi İranlı olduğu düşünülen bir hekimin, sultanın hastalığının teşhisi ve tedavisi yönündeki görüşlerine dahi müracaat edilmiş, tedavisi imkânsız hastalığına çare ve derman bulmak noktasında ondan yardım istemişlerdir.

Kanunî yukarıda da bahsedildiği gibi dizanteri, mide, bağırsak ve karaciğer hastalıkları yanında en fazla nikristen mustarıpti. Nikris hastalığı aslında hemen hemen erken dönem bütün Osmanlı padişahlarında görülen, kandaki üre asidinin kristalleşip bazı eklemlerde özellikle de diz ve ayak eklemlerinde birikerek iltihaplanması şeklinde ortaya çıkan bir hastalıktı. Nikris çok içki içen, yağlı ve bol proteinli yemeklere düşkün zenginlere musallat olan bir hastalık olması bakımından ekâbir ve soylular hastalığı (*da'e'l-mülûk*) olarak da adlandırılmaktaydı. Ölümcül olmamakla beraber pençesine düşen hastayı da ölene dek bırakmayan tedavisi imkansız bir hastalıktı. Kanda biriken bu ufacık kristaller ayaklarda yoğunlaşarak dayanılması güç sızılara neden oluyor, bazen deriyi delip dışarıya vurduğu da görülüyordu. Bu

⁶ Peçuylu İbrahim, *Tarih-i Peçuylu*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1866, I, s. 413.

⁷ Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esvârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sığevâr*, s. 98.

⁸ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, yay. haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s. 18; Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297, s. 572.

⁹ 20–21 Safer 974/6–7 Eylül 1566. Bkz. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, s. 136.

¹⁰ *Tarih-i Selânikî*, s. 38–39; John Freely, *Osmanlı Sarayı: Bir Hanedanlığın Öyküsü*, çev. Ayşegül Çetin, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 87.

¹¹ Ünver, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı*, s. 303.

¹² Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, s. 131.

zamanlarda bacak ve ayaklarda yarılmış deriden sızıntı oluşuyor, bu sızıntılar nöbet şeklinde ortaya çıkıyordu. Nikris nöbeti geldiğinde hasta değil yürümek ayakta bile duramayıp yatmak durumunda kalıyor, sızlayan eklemeleri üzerinde en ufak bir ağırlığa, basınca hatta hafif giysilerin dokunuşuna bile dayanamıyordu¹³.

XII. yüzyılın Harezmeşâhlı hekimlerinden İsmail b. Hasan Cürçânî (ö. 531/1137)¹⁴ nikrisi babadan evlada miras ile gelen hastalık olarak tanımlar¹⁵. Bazı Osmanlı kroniklerine göre Osman Bey ve Fatih Sultan Mehmed de aynı hastalıktan mustarıptiler. İdris-i Bidlîsî, Osman Bey'in ayak bileklerindeki ağrı ve nikris hastalığının verdiği şiddetli ağrıdan dolayı gaza meydanlarından çekildiğini¹⁶, Fatih Sultan Mehmed'in de eklem ağrıları ve nikris hastalığının şiddetinden dolayı çok acı çektiğini, bu noktada tabiplerin tedavilerinin olumlu bir netice vermediğini yazmaktadır¹⁷. Ne tuhafur ki Kanunî'nin çağdaşı, Akdeniz'in öbür ucundaki İspanya Kralı ve Kutsal Roma İmparatoru II. Felipe de aynı hastalıktan şikâyetçiydi. O da tıpkı Kanunî gibi ömrünün son yıllarını tahturevana benzer bir iskemlede geçirmek zorunda kalmıştı¹⁸.

Kanunî'nin nikris hastalığının ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle beraber 1550'den itibaren iyice şiddetini arttırdığı, sultan için dayanılmaz bir hal aldığı söylenebilir¹⁹. İkinci İran seferi esnasında 1549'da kışlamak için Tebriz'den Halep'e gelen padişah altı ay kalacağı Halep'teki kışlağında bir ara rahatsızlanmıştı. Bu hastalık üzerine padişahın suyu ve havası temiz olan Karacadağ'a gitmesi kararlaştırıldı. Orada bulunduğu az bir zaman içerisinde iyileşme imkânı bulmuştu²⁰. Burada hangi hastalıktan mustarip olduğu belirtilmemekle beraber başka bir rahatsızlık olabileceği gibi bu tarihlerde en fazla mustarip olduğunu bildiğimiz nikris olma ihtimali de vardı. Nikrisin şiddetini arttırıp azaltması havanın sıcaklık ve soğukluğuyla doğrudan ilgiliydi. Sıcak havalar hastalığın geçici de olsa tedavisine yardımcı oluyordu ve Karacadağ bunun için seçilmiş olabilirdi. Celâlîzâde Mustafa, padişahın Halep'ten ayrıldıktan sonra 3 Haziran 1549'da Elmalı denilen menzilde birkaç gün konaklayıp kaldığını, burada hastalandığı için yürüyüşe biraz ara verildiğini, biraz iyileştikten sonra Karacadağ tarafındaki yaylağa ordugâhlarını

¹³ Metin Kunt, "Sultan Süleyman ve Nikris", *Muhteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 94–96; *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*, ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, New York 2003, s. 153–156.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Doğruyol, "İsmail b. Hasan Cürçânî", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 133–34.

¹⁵ Ebulfazl Mehmed Efendi, *Şahîre-i Harezmeşâhî Tercümesi*, Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa, nr. 463, vr. 358a/b.

¹⁶ Vural Genç, *İdris-i Bidlîsî Heşt Behîşt Osman Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 265.

¹⁷ İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behîşt*, Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye, nr. 3209, vr. 490b.

¹⁸ Kunt, "Sultan Süleyman ve Nikris", s. 98.

¹⁹ Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, s. 126, 131.

²⁰ *Tarih-i Peççülu*, I, 283.

kurduklarını (4 Ağustos 1549) ve padişahın hastalığının burada birkaç gün içinde tamamen geçtiğini yazar²¹. Lütfi Paşa iki yıl sonra 1551'de Sultan'ın Edirne'de iken bir hastalık geçirdiğinden bahsetse de bir müddet sonra iyileştiğini yazmaktadır²².

Mustafa Selânikî, sultanın 1563'te avlanmak için gittiği İskender Çelebi Hasbahçesi'nde sağanak yağmurun yol açtığı sellerden bir iç oğlanı tarafından sırtlanıp boğulmaktan kurtarıldığını yazmaktadır²³. Bu durum artık o tarihlerde iyiden iyiye rahatsızlandığı bilinen padişahın nikristen dolayı yürüyecek takati olmamasına bağlanabilir.

Venedikli diplomat Bernardo Navagero 1553 yılındaki raporunda nikris hastalığının sultanı iyiden iyiye esir aldığını, çok büyük acılar içinde kıvrandığını ve saray hekimlerinin de pek fazla çare bulamaması nedeniyle sultanın bu durumun başkaları tarafından bilinmesini istemediğini yazmaktadır²⁴. Buna rağmen sağlığının bozulduğu ve nikristen çok mustarip olduğu yolundaki bilgiler Avrupa'daki rakipleri tarafından artık iyice biliniyordu. Katarolu Vicento Buchia, İspanya sarayına yolladığı bir mektupta padişahı hayli sinirli ve üzgün, melankolik bir ruh haline sahip şeklinde takdim eder ve Hürrem Sultan'ın onu mutlu edip sakinleştirmek için afyonlu ilaçlar hazırladığını ifade eder²⁵.

1554–1562 yılları arasında Habsburg elçisi olarak Osmanlı başkentinde ikamet eden Busbecq, sultanın hastalıklı bir görünümü olduğunu, benzinin çok solgun olduğunu, ayağındaki tedavi edilemez bir yara yahut kangren dolayısıyla çok acı çektiğini, hatta kendisini sağlıklı göstermek için elçi kabullerinde yüzüne kırmızı pudra sürdüğünü yazmaktadır²⁶. Marcantonio Donini ise Sultan'ın kötüleşen sağlık durumunu ve genel görünümünü şöyle anlatır:

“Padişah hazretleri bu yıl bedenen çok güçsüz düştü, öyle ki ölmesine ramak kaldı; her yerleri su topladı, bacakları şişti, iştahını kaybetti ve yüzü çok sağlıksız, soluk bir renk aldı. Geçen Mart ayında dört beş kez nöbet geçirerek bayıldı, hatta bir seferinde öldüğünü sandılar, durumu o kadar kötüydü ki, kimse bu nöbetlerden sağ çıkacağına inanmıyordu. Çoğunluk, doktorunun yoğun çabalarına karşın Sultan'ın ecelinin yakın olduğunu düşünüyor.”²⁷

²¹ Koca Nişancı Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, yay. haz. Petra Kappert, Wiesbaden 1981, 404b-407a.

²² Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341, s. 446.

²³ *Tarih-i Selânikî*, s. 1.

²⁴ Alan Fisher, “The Life and Family of Süleyman I”, *Süleyman The Second and His Time*, ed. Halil İnalçık-Cemal Kafadar, Isis Press, İstanbul 1993, s. 3.

²⁵ Fisher, “The Life and Family of Süleyman I”, s. 7; Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I*, s. 127.

²⁶ Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. H. Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939, s. 88.

²⁷ Fisher, “The Life and Family of Süleyman I”, s. 7; Freely, *Osmanlı Sarayı: Bir Hanedanlığın Öyküsü*, s. 84–85.

Bu Avrupalı diplomatların tanımladıkları hastalığın nikris olduğu açıktır. Aslında Osmanlı hekimleri nikris tedavisi için geçici çözüm yolları bulmuşlardı. Tedavide kullandıkları ilaçlar hastalığı geçirmiyorsa da ağrıyı hafifletebiliyordu. XV. yüzyıl meşhur Osmanlı hekimlerinden Hacı Paşa adıyla bilinen Celalüddin Hızır b. Aliyyü'l-Hattab, hekimlerin bu hastalığa “maraz-ı ömr” yani ömür boyu süren hastalık dediğini ifade etmektedir. Hekim Hacı Paşa, nikrisi “diz zahmeti ve topuk ağrısı” olarak tanımlamakta ve topuktan başparmağa kadar olan kısmın şiştiğini belirtmektedir. O, nikris hastalığının vücuttaki dört sıvının (hılt) yani kan, balgam, safra ve kara sevdânın dengesinin bozulup eklemlere, el ve ayağa inmesi yüzünden meydana geldiğini düşünüyordu. Ona göre nikris kandan kaynaklı ise ayaklar kızarıyor ve damarlar mavi rengi alır, şişlik de sıcak olur, safradan ise katı sızlar, balgamdan ise rengi ak olur. Hekim, eğer nikris kandan ise kan almayı öneriyor, nikrisin türüne göre çeşitli bitki ve tohumlardan değişik merhemler ve yakılar hazırlanıyor, sızı çoksa merheme afyon ve safran karıştırılıyordu. Nikrisin türüne göre değişik perhizler öneriliyordu. Ama esas perhiz et yememek, şaraptan ve cinsel ilişkiden uzak durmaktı. Az ve hafif yemekler yemek, cinsel temastan kaçınmak, vücut sıvısının fazlasını atmak için kan almanın yanında müşhiller de almak, arpa suyu, nar ve menekşe şerbeti içmek, dövülmüş salatalık tohumunu soğuk suyla içmek *habb-ı surincan* ve *ma'cûn-ı surincan* kullanmak Hacı Paşa'nın başlıca önerileri arasındaydı. Hekim Hacı Paşa'ya göre hastalığın iyileşmesi genişleyen damar ağızlarının, belirtilen şifalı otlar yenilerek daraltılmasına, çokça müşhil alarak mide ve bağırsakların sürekli temizlenmesine bağlıydı²⁸. Hacı Paşa'nın bu önerileri aslında kendisinden biri dört, diğeri üç asır önce birer tıp kitabı kaleme almış olan İbn-i Sînâ ve Cür-cânî'nin nikris tanımlaması ve önerilerinden çok farklı değildi. İbn-i Sînâ hastalığı bu dört hıltla bağlı olarak tanımlayıp, ortaya çıkışını perhizi terk, cinsel ilişki, sindirim azlığı, adet olagelen hacamatı terk ve çok şarap içmeyle açıklarken²⁹ Cür-cânî esas olarak bu hastalığın hazım kuvveti (kuvvet-i hâzime) olmayan hastaların eklemelerine inen hıltlardan kaynaklandığını, mide zayıflığı, hazımsızlık, çok ve tertipsiz yemek yemek ve aşırı şarap içmek, aç karnına şarap içmek, yemek sonrasında hamama gitmek gibi etkenlerin de bunu tetiklediğini söyler. Kitabında nikrise geniş bir yer ayıran Cür-cânî, hastalığın hem sıcak hem de soğuğa bağlı olarak ilkbahar ve sonbaharda hıltların hareketliliği zamanında nüksettiğini yazar ve hangi hıltla bağlı olarak ortaya çıktığını alametleri ile genişçe anlatarak tedavi yöntemlerini sıralar³⁰.

Sultanın nikris hastalığı kaplıcalara götürmeler de dâhil bu gibi yöntemlerle on beş yıl boyunca çeşitli hekimlerce tedavi edilmeye çalışıldı³¹. Trabzon'dayken Şehza-

²⁸ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Miıntehab-ı Şifâ*, yay. haz. Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.129-131; Kunt, “Sultan Süleyman ve Nikris”, s. 96-97.

²⁹ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi'l-Tıbb (Üçüncü Kitap-İkinci Kısım)*, çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 658.

³⁰ Ebulfazl Mehmed Efendi, *Şahîre-i Harezşâhî Tercümesi*, vr. 358a-363b.

³¹ Ünver, “Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı”, s. 301.

de Selim'in hekimliğini yapan Mevlana Hekim Sinan (ö.1544–45), İran'dan gelerek Sultan Selim zamanında saray hekimleri arasına katılan Peçuylu'nun dindar, bilgin ve şöhretli olarak nitelediği Mevlana Hekim Osman'ın³² da içlerinde bulunduğu saray hekimleri arasından Kanunî'nin nikris hastalığının tedavisiyle en fazla meşgul olanlar şüphesiz hekimbaşı Kaysunîzâde³³ ve ondan önce bir müddet sultanın hekimliğini sürdüren Yahudi hekimlerden Moses bin Hamon idi.

1493'te Osmanlı topraklarına göç eden ve II. Bayezid'ten itibaren saray hekimliği görevini üstlenen Granada asıllı Yahudi bir aileden gelen Moses bin Hamon, saray hekimi olarak 1550'lerden itibaren Süleyman'ın nikris hastalığının tedavisine oldukça fazla mesai harcadı. Luigi Bassano, saray hekimleri arasında Fars ve Arap hekimleri olsa da bu hekimin sarayın en önde gelen hekimi olduğunu söylemektedir.³⁴ Moses bin Hamon Süleyman'ın nikristen ağrıyan ayaklarına afyonlu merhemlerle masaj yaparak geçici de olsa ağrıyan bölgeyi uyuşturarak sakinleşmesini sağlıyordu. Mısır topraklarının 1517'de ele geçirilmesinden sonra İstanbul'a gönderilen öncesinde de Memluk sultanlarının hizmetinde bulunan bir hekim ailesinin üyesi olan Muhammed Bedreddin b. Muhammed Kaysunîzâde, (ö.1567–68) Moses bin Hamon'un dinsel, politik görüşlerinin ve uyguladığı tedavi yöntemlerinin karşısında duran Müslüman hekimler hizbi içinde yer aldı. Kaysunîzâde ve onu destekleyenler Moses bin Hamon'a, Sultan Süleyman'ın tedavisinde yanlış yöntem uyguladığı suçlamasında bulundular. Bu iki hizip arasında tartışma konusu olan husus sultanın yanlış tedavi edilmesine dayanıyordu. Müslüman hekimlerin içinde bulunduğu hizip sultanın nikris hastalığı için uygulanan tedavinin yanlış olduğunu, bu yöntemin öteki hekimlerce de bilinmediğini, afyonlu merhemle ağırlı yer ovalanarak geçici de olsa ağrıların dindirilmesi şeklinde olan bu tedavinin uzun vadede sultana büyük zarar vereceğini ileri sürdüler. Kaysunîzâde bu afyonlu ilacın sultana geçici bir rahatlama verdiğini, ancak uzun süreçte çok kalıcı zararlar bıraktığını söylüyordu. Neticede iki hekim arasındaki bu rekabet Kaysunîzâde'nin hekimbaşı olmasıyla sonuçlandı. Gözden düşen Moses bin Hamon da bir müddet sonra 1554'te vefat etti³⁵.

³² Bu İranlı hekim Sultan Selim zamanında İstanbul'a göç etmiş ve tababetle meşgul olmuştur. Bkz. Tofiq Heidarizadeh, "Muhajerat-e Ulama-ye Iran be Empratari-ye Osmani ve enteçal-e sonnatha-ye madaris-e Irani be an sarzamin", *Farhang*, 20-21, Tehran 1375, s. 83.

³³ *Tarih-i Peçuylu*, c. I, s. 460–462; Kaysunîzâde'nin de içinde bulunduğu hekimbaşı listeleri için bkz. Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 216–231; Ayrıca Kanunî döneminde Kaysunîzâde ailesinin birden fazla üyesinin hekimbaşılık görevi ifa ettikleri bilinmektedir. Bkz. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılarda Sağlık*, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma, İstanbul 2006, s. 90.

³⁴ Luigi Bassano, *Kanunî Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 59.

³⁵ Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions 1500–1700*, SUNY Press, New York 2009, s. 40–41; Uriel Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent", *Oriens*, c. 16, Jerusalem 1963, s.161–162; Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 34–35.

Peçuylu, Kaysunîzâde'nin hekimbaşı olduğunu, otuz yıl kadar bu hizmette bulunduğunu, Kanunî'nin nikris hastalığından dolayı çok acı çektiği, gözlerine uyku girmedeği, hareket dahi edemeyip feryadıyla saray halkını uyutmadığı zamanlarda ona ilaçlar vererek, ağrılarını geçici olarak keserek, rahat uyumasını sağladığını yazmaktadır³⁶.

Artık saray hekimlerinin ilaç ve perhizleri fayda göstermemeye başlamış olmalıydı ki sultan, bir faydası olur umuduyla Bursa'da şöhet bulan Şemseddin Efendi adındaki bir Nakşibendî şeyhinin nefesinden medet ummuş, onu saraya davet etmişti. Nefesi ağrının dinmesine tesir ettiği için padişah tarafından taltif edilmişti³⁷.

Burada Kanunî'nin nikris hastalığına çare bulma yolundaki teşebbüsler içinde bugüne ulaşan farklı teşhis, tedavi yöntemleri ve tavsiyeleri içeren bir kayıttan söz edilecektir. Saraydaki hekimlerin tedavilerinin hiçbir fayda sağlamadığı, sultanın ağrılarının her zamankinden fazla olduğu bir anda, imparatorluk sınırları dışında olduğunu düşündüğümüz şöhetli bir hekimin yardımına başvuruldu. TSMA. nr. E. 3146'da "İranlı bir hekimin Kanunî Sultan Süleyman'a yazdığı reçete"³⁸ adı altında kaydedilen büyük bir ihtimalle saray hekimleri tarafından gönderilen mektuba cevap olarak gelen bu mektubun tam olarak ne zaman yazıldığı belli değildir. Bir sultanın hastalığına binaen yazıldığı açıksa da ancak onun kimliği açıkça belirtilmesi de içindeki teşhis ve tedavi yöntemleri, tek sayfalık bir reçeteden ibaret olan bu belgenin Osmanlı padişahları arasında nikristen en fazla mustarip olan Sultan Süleyman'ın hastalığına ait olduğunu düşünmemize yardımcı olmaktadır³⁹. Eğer bunun Süleyman'a yazılmış olduğunu kabul edeceksek o vakit hastalığa teşhis koyan ve tedavi yöntemleri geliştirip bazı tavsiyelerde bulunan hekimin kimliği meselesi ortaya çıkar. Reçetenin dilinin Farşça olması onu yazan hekimin İranlı olmasına delalet etmemekle beraber hekimin tedavi için getirilmesi yerine doğrudan reçetesini göndermesi bu hekimin imparatorluğun dışındaki uzak bir coğrafyadan; İran coğrafyasından olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Yardımına başvurulacak kadar şöhetli Osmanlı topraklarına yayılan bu hekim kim olabilirdi?

³⁶ *Tarih-i Peçuylu*, I, s. 460–462.

³⁷ Kunt, "Sultan Süleyman ve Nikris", s. 97.

³⁸ Belge faksimile baskısıyla beraber içeriğin ve kontekstin olmadığı kısa bir yazıyla Husayn Mir Jafari tarafından tanıtılmıştır. Husayn Mir Jafari, "Nuskhe-ye az Yek Pezeshk-e İrani be Sultan Süleyman Qanuni", *Honar va Mardom*, 159–160, s. Tehran 1354, s. 35–37.

³⁹ Dijital çekim esnasında belgenin sadece ön yüzü çekildiği için genellikle mühürün ve belge ile ilgili tanımlayıcı kayıtların yer aldığı arka yüzü görme imkânımız olmadı. Ancak hemen belirtmelidir ki katalogta yer alan bu özet muhtemelen belgenin arka yüzünde yer alan Kanunî için İranlı bir hekimin yazdığı reçete şeklindeki bir ifadeden hareketle yapılmış olmalıdır. Dolayısıyla TSMA'da yer alan bu tür belgelerin arka yüzlerinde mühür, tarih ve kim tarafından kime yazıldığı gibi kayıtların bulunduğu göz önüne alındığında bu belge/reçetenin de katalog özetinde belirtildiği gibi Kanunî Sultan Süleyman'ın nikris hastalığının tedavisi için yazıldığı pekâlâ söylenebilir.

Safevi asrında, Kanunî Sultan Süleyman'ın muasırı olan Şah Tahmasb (1524–1576) zamanında Tebriz, Kazvin, Yezd, Meşhed ve Isfahan gibi büyük şehirlerde büyük dârü'ş-şifâlar bulunuyor, burada her biri alanında mütehassıs meşhur hekimler çalışıyor, Râzî (865–925) ve İbn-i Sînâ (980–1037) ile doruk noktasına ulaşan Ortaçağ İnan'ına ait tıbbi uygulama ve geleneği varlığını devam ettiriyordu.

Şah Tahmasb'ın saltanatı zamanından Şah Abbas'ın saltanat yıllarının başına kadar Safevilerin payitahtı konumunda olan Kazvin, Şah'ın ordugâhının dârü'ş-şifâ (bîmâristân) merkeziydi. Hem sarayında hem de ordugâhında Hekim Ebu'n-Nasr Gilânî ve Mîrzâ Muhammed Şîrâzî gibi meşhur hekimler çalışıyordu⁴⁰. Bu hekimlerin yanı sıra Hekim Kemalüddin Hüseyin Şîrâzî, Hekim Gıyasüddin Ali, Hekim Nureddin ve Hekim Mîr Ruhullah Kadı Cihânî gibi isimler de zamanın en meşhur tabiplerinden olup aynı zamanda Şah Tahmasb'ın saray hekimi idiler⁴¹.

Şah Tahmasb döneminin en meşhur hekimlerinden biri olan İmadüddin Mahmud b. Mesud Şîrâzî, Hekim Ebu'n-Nasr Gilânî ve Mîrzâ Muhammed Şîrâzî gibi meşhur hekimlerle de akrabaydı. Bir müddet de Şah Tahmasb'ın saray tabipliğini yapan bu hekim, Tahmasb ile birlikte Meşhed'deki dârü'ş-şifânın revaç bulmasının ardından bir müddet burada tababetle meşgul oldu⁴².

İmadüddin Mahmud'un babası ve aynı zamanda hocası Mesud Şîrâzî (ö. 1539), büyük üstat Sadreddin Ali'nin şakirdi ve Şah Tahmasb'ın saray hekimi idi. Bu meşhur aileden çıkan bir diğer hekim ise Kemalüddin Hüseyin (ö.1547) idi. Şah Tahmasb'ın sarayında bulunan şöhretli bir tabip (*dermânşenâs*) idi. Mesud Şîrâzî'den sonra oğlu İmadüddin Mahmud onun yerini aldı. Büyük bir ihtimalle kardeşi Kemalüddin, Şah Tahmasb'ın gözünden düşünce o saraydaki konumunu daha fazla koruyamadı. Bu yüzden Abdullah Han Ustaclu'nun sarayına; Şirvan'a gitti. Oradan da Meşhed'e geçti. Burada da tababetle meşgul oldu. İmadüddin hekim, üstat ve bir tıp yazarı olarak oldukça şöhretliydi. Ama onu esas şöhretli yapan şey yazdığı tıp kitaplarıydı. Kaleme aldığı şerhinde kendi zamanında İnan'da yeni ortaya çıkan *âteşek* olarak adlandırdığı bir hastalığı tanımlamış ve o sırada bu hastalığın tedavisi için İnan'a getirilmiş olan kuvvetli yeni bir ilaçtan da (*dârü-yn cedîd*) bu şerhinde bahsetmişti (1569)⁴³.

Ancak bütün bu hekimler arasında öyle bir isim vardı ki o, Şah Tahmasb döneminde İmadüddin Mahmud gibi şöhret bulmuş olan Mîrzâ Muhammed Şîrâzî'nin kendisi idi. Mîrzâ Muhammed Şîrâzî, Şah Tahmasb'ın hem ordugâhında, hem sara-

⁴⁰ Hasan Tajbâhş, *Tarikh-e Bimarestanha-ye İnan az Aghaz ta Asr-e Hazer*, Pazhuheşgah-e Ulum-e İnsani va Mutalaat-e Farhangi, Tehran 2000, s. 174–175.

⁴¹ Tajbâhş, *Tarikh-i Bimarestanha-ye İnan*, s. 183–184.

⁴² Tajbâhş, *Tarikh-e Bimarestanha-ye İnan*, s. 185–186.

⁴³ Cyril Elgood, *Safavid Medical Practice*, çev. Mohsen Javidan (Teb dar Dovre-ye Safaviye), Tehran, 1357, s. 25–26.

yında onun özel tabipliğini yaptı, bunun yanında Yezd'teki dârü'ş-şifâda hem tedris hem de hastaların tedavisi ile meşgul oldu. Zamanın bütün hekimleri onu kendilerine üstat ve rehber olarak seçmişlerdi ve onu zamanının Hipokrat'ı ve Platon'u olarak görüyorlardı⁴⁴. Son olarak Şah II. İsmail döneminde yaşayan Hekim Ebu'l-feth Tebrizî kendi zamanının en meşhur hekimi idi. İskender Beg Torkamân, Şah II. İsmail'in (ö.1577) himayesinde bulunan bu hekimi “hastalıklara teşhis koyan yegâne bir zat” olarak nitelemektedir⁴⁵.

Kanunî zamanında başta Mevlana Osman olmak üzere Osmanlı sarayında bulunan İranlı hekimler, İran'da bulunan bu bahsettiğimiz meşhur hekimleri tanıma fırsatı bulmuş, eserlerini okumuş ve en azından duymuş olmalıydılar⁴⁶. Belki de bu hekimlerin tavsiyesi ve tanıtması üzerine İran'da bulunan bu hekimden sultanın hastalığının teşhisi ve tedavisiyle ilgili görüşlerini ve bilgilerini paylaşmasını istemişlerdi. Sultan'ın hastalığına teşhis koyan ve tedavi yöntemi geliştirip çeşitli tavsiyelerde bulunan bu hekim, yukarıda saydığımız hekimler arasından en şöhretlileri olan İmadüddin Mahmud b. Mesud Şirazi ya da Mirza Muhammed Şîrâzî olabilirdi.

Mektubun tarihi olmamakla beraber Sultanın nikris ağrılarının şiddetlendiği artık Kaysunîzâde başta olmak üzere bütün saray hekimlerinin tedavilerinin, ağrılarını dindirmedeği 1550 ile 1566 tarihleri arasındaki bir tarihte sultanın isteği üzerine ya da İranlı olduğunu düşündüğümüz bu meşhur hekimin varlığından haberdar Osmanlı sarayındaki İranlı hekimlerden birinin tavsiyesi üzerine bu mektup yazılmış olmalıydı. Yazışma üslubuna bakılacak olursa mektubun doğrudan sultana hitaben yazılmadığı mektubu kaleme alan hekimlerinden birine cevaben yazıldığı bilgisi ortaya çıkar. Zira İranlı hekim bu mektuba verdiği cevapta sultanın hastalığın tedavi edilip edilemez olduğu yolundaki yüce emrin kendisine hürmetle arz edildiğini belirtmişti. Mektupta zamanla ilgili dikkat çeken en önemli ayrıntı havanın soğuk olduğu bir anda; sonbahar ya da kış mevsiminde yazılmış olmasıdır.

⁴⁴ Tajbahş, *Tarih-e Bimarestanha-ye İran*, s. 192.

⁴⁵ Tajbahş, *Tarih-e Bimarestanha-ye İran*, s. 174.

⁴⁶ Hem Osmanlı hem de İran'daki hekimler her iki coğrafyadaki tıp ile ilgili gelişmeleri yakından takip ediyorlar, çok uzak bir coğrafyada olsa dahi kendi çağlarının meşhur hekimlerinin yanına gidip onların tıp alanındaki tecrübelerinden gereğince faydalanıyorlardı. Bu çerçevede örneğin 15.yüzyıl İran hekimlerinden Gıyasüddin bin Muhammed Sebzevârî şöhretini duyduğu hekimlerin yanında kalıp onların deneyimlerinden faydalanmak adına ilk up eğitimi aldığı İsfahan ve Şîrâz'dan çıkarak Anadolu'ya gelmiş, ilk önce Amasya'da Şerefüddin Sabuncuoğlu'nun yanında kalmış, daha sonra Bursa ve Ankara gibi şehirlerde de tababetle meşgul olmuştu. İsfahan'a döndüğünde Sultan II. Bayezid adına *Mir'âtü's-Sıhha fi'l-Tıbb* adlı eserini kaleme almıştı (1490). Ayrıntılı bilgi için bkz. Tajbahş, *Tarih-e Bimarestanha-ye İran*, s. 165-66. Yine Kemalüddin Tebrizî (ö. 913) Tebriz'deki ilk tıp eğitiminin ardından ilk önce Kastamonu'ya ardından İstanbul'a gelmişti. Buralarda tababetle meşgul olmuştu. II. Bayezid, ona kendi has tabibi olması teklifinde bulunmuş ise de bu gerçekleşmemiş, ancak onun oğlu Mahmud b. Kemal (Ahi Çelebi), II. Bayezid'in has tabibi olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Heidarizadeh, “Muhâjerat-e Ulama-ye İran be Empraturî-ye Osmanî ve enteçal-e sonnatha-ye madaris-e İrani be an sarzamin”, s. 69, 84.

Neden imparatorluğun sınırları dışında çok uzak bir coğrafyada bulunan bir hekimin yardımına başvurulmuştu? Erken dönemlerden itibaren Osmanlı tıp literatüründe nikrise yönelik tedaviler geliştirilmişti. 1390 gibi erken bir tarihte kaleme aldığı *Edviye-i Müfrefe*'sinde İshak bin Murad nikris hastalığına faydalı gelen bir ilaçtan bahsetmektedir⁴⁷. Keza XV. yüzyıl meşhur Osmanlı hekimlerinden Hacı Paşa'nın tedavi yöntemlerinden yukarıda bahsedilmişti. Kuşkusuz bu hastalığın tedavisi için İranlı bir hekime başvurulmasının en önemli sebebi İran'da yetişmiş ve tüm İslam coğrafyasında hatta Avrupa'da şöret bulmuş olan Râzî⁴⁸ ve İbn-i Sînâ'nın tıp geleneğinden gelen büyük hekimlerin olmasının yanı sıra bu hastalığın yaygınlıkla görüldüğü İran'da önemli tedavilerin geliştirildiği bir tıp geleneği ve pratiğinin varlığını sürdürmesiydi. İran'ın havası, suyu ve iklimi nikris hastalığının ortaya çıkmasına müsaitti ve İran şahlarından birçoğu nikris hastalığına müptela idi⁴⁹. Bundan dolayı aşağıda da görüleceği üzere nikris hastalığıyla ilgili tıbbi pratik ve tedavi yöntemi geliştirmede daha tecrübeliydiler.

Şah İsmail döneminde Herat'ın ele geçirilmesinden sonra Şah'ın hizmetine giren, Safevi asrının en muteber tıp tarihi kitabı olan *Hulâsatü't-Tecârib* adlı eserin yazarı olup Herat'ta iken de Sultan Hüseyin Baykara'nın (1438–1506) saray hekimlerinden biri olan Muhammed Hüseyin Nûrbahşî yaygın bilinen adıyla Bahaüddeve bu kitabında Sultan Hüseyin Baykara'nın nikris hastalığını tedavi eden bir hekimden bahsetmektedir. Bahaüddeve kitabında Sultan Hüseyin Baykara'nın nikris hastalığından çok çektiğini, bazen ağrılarının şiddetine rağmen yolculuğa çıkmak istediğini yazar ve şöyle devam eder: “Nikris ağrılarını dindirmek için bizden istediği müshiller onun bu ağrılarını teskin edemedi. Birkaç menzil gittikten sonra sultan hekimbaşısını yanına çağırarak ondan daha kuvvetli bir müshil hazırlamasını istedi. Hekimlerin hekimisi olan bu üstad da öyle yaptı. Ancak yedinci müshil ile birlikte dışarı atılan *zayid hulların* yanında bir leğen de kan gelmesi tabibi telaşlandırdı. Bu zamanda sarayda Hintli bir tabip yaşıyordu⁵⁰. Onu çağırarak ve hepimiz sultana *zoronbad* (zencefilgillerden bir bitki), soğuk kahve (qahveh sard), ekşi sütün (şîr-e torş) *terpolov* (içinde yeşillikler olan pilav) ile birlikte verilmesi daha sonra sultanın el ayak

⁴⁷ İshak b. Murad denizköpüğünün gülyağı ve mumla karıştırıldıktan sonra nikrise iyi geldiğinden bahseder. Bkz. İshak bin Murad, *Edviye-i Müfrefe*, yay. haz. Mustafa Canpolat- Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 30.

⁴⁸ Râzî'nin eklem hastalıkları ve nikris konusunda Kitâb-ı Evcâ'ü'l-Mefâsil (fi'n-Nikris ve evcâ'ü'l-mefâsil) adında bir kitabı olduğu bilinmektedir. Bkz. Mahmud Najmabadi, *Tarikh-e Teb dar Iran*, c. 2, Entesharat-e Danishgah-e Tehran, Tehran 1366, s. 376.

⁴⁹ Elgood, *Safavid Medical Practice*, s. 13.

⁵⁰ Safevi asrındaki tıbbın ilerlemesinde İran'dan Hindistan'daki Babürlü sarayına göç eden ve ardından tekrar İran'a dönen hekimlerin etkisi kuşkusuz büyüktü. İlhanlılar zamanında kendisi de bir hekim olan Reşidüddin Fazlullah tarafından Tebriz'de kurulan dârü'ş-şifâda elliye yakın Hintli hekim bulunuyordu. Bkz. H. J. J. Winter, “Persian Science in Safavid Times”, *The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods*, ed. Peter Jackson-Laurence Lockhard, vol. 6, Cambridge University Press, 1986, s. 603–609

ve karnımı iç yağı (pih) ile ovması noktasında görüş birliğine vardık⁵¹.”

Osmanlıda hekimbaşlıların zaman zaman padişahın emriyle imparatorluğun diğer noktalarında bulunan saray çevresi ve hanedan üyelerinin tedavisine gittikleri bilinmektedir. Örneğin Fatih Sultan Mehmed oğlu Şehzade Mustafa'nın tedavisi için başkentten mahir bir hekim göndermişti⁵². İran gibi uzak bir coğrafyadan tedavi için hekim getirilebilir miydi bilinmez; ancak davet olunmayıp sadece mektup yazıldığına göre bu hekim Yezd ve Meşhed şehirlerindeki gibi büyük dârü'ş-şifâlarda veya Kazvin'deki bimaristan ya da Şah'ın sarayında bulunan bir hekim olmalıydı.

Gelelim bu hekimin Kanunî Sultan Süleyman'a koyduğu teşhis ve tedavi yöntemleri ile önerdiği tavsiye ve perhizlere. Sultan'ın hastalığının tedavi edilip edilemeyeceği yolunda bir mektup aldığı söylenen İranlı hekim, hastalığın birden fazla olduğuna dikkat çekerek bunlardan ilkinin sindirim sistemindeki bozukluk olduğunu (nefh) ve bunun yiyeceklerin ayrışması sonucu biriken gazın mide ve bağırsaklarda şişkinlik yapmasından ötürü meydana geldiğini söyleyerek hazımsızlığa dikkat çeker. Hekim, mide ve ciğer tedavi edildiği takdirde bu hastalığın da tedavi edilmiş olacağını söyleyerek perhiz olarak Hacı Paşa'nın da belirttiği gibi çok yemekten kaçınıp, az yeme-yi tavsiye etmektedir. Yeme ve içme hususundaki perhizlere dikkat edilir, karaciğeri kuvvetlendirecek uygulamalara devam ederse bu rahatsızlığın tedavi edilebileceğini söyler. Tedavi olarak içtiği *şarab-ı usûl*, *şarab-ı dînâr* ve *şarab-ı matbûhî*'den önce her gün aç karnına bir miskal *devaü'l-lek*'i içmesini, ardından bahsedilen bu şerbetleri içtikten sonra da 15 dirhem kadar *devaü'l-lek*'i de ılık su içinde eritip içmesini, bu bağırsak şişkinliği ve nikris ağrısı her ortaya çıktığında ısıtılmış kum kullanılmasını ve bunun yanında da ayakların tuzlu su ile yıkanmasını tavsiye etmektedir.

Ardından nikris (hekimin kendi tabiriyle '*usr-i hareket*) tedavisinden bahseden hekim, kadim hekimlerin söylediği üzere ayakların renginin değişmemesi yani başka bir renk almaması ve zayıf olmaması halinde tedavi edilebileceğini, (burada nikrisin, hangi *hilt*'tan meydana geldiğinin önemine dikkat çekiyor) tedavisinin de müşhil ile mümkün olabileceğini ifade eder. Ancak havanın şimdilerde soğuk olduğunu söyleyen İranlı hekim, sultanın nikris tedavisini yapacak olan hekimin tedavi için biraz beklemesi gerekeceğini, soğuk havalarda yapılacak tedavinin cevap vermeyeceğini, bunun için havanın ısınmasının beklenmesi gerektiğini söyler.

İranlı hekim, sultanın her iki hastalığının (nikris ve mide-bağırsak bozukluğu/nefh) da tedavisinin ortak olduğunu, birine faydalı gelecek ilaç ve tedavinin diğerine de yarayacağını, bu verilen ilaçların her iki hastalığa da iyi geleceğini, bir diğer hastalığın tedavisine engel teşkil etmeyeceğini dile getirir ve mide ile bağırsak bozukluğunun (teheyüç ve nefh) tedavisinin diğer hastalığına göre öncelikli olduğunu söyler. Mide ağrısı için uygulanan tedavi ve ilaçların, bağırsak bozukluğu ve şişkin-

⁵¹ Elgood, *Safavid Medical Practice*, s. 12-13.

⁵² İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behîşt*, Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye 3209, vr. 474a.

liğe de iyi geleceğini söyleyen hekim iyi bir müşhil tedavisinin hem nikrisi hem de bu şişkinliği tamamen yok edeceğini ileri sürer. Saray hekimlerin her iki günde bir defa sultanın idrar tahlilini yapmaları gerektiğini söyleyerek sultanın mizacına uygun olan bu tedbir ve tedavilerin faydalı olmasını umut ederek reçetesine son verir.

İranlı hekimin, hem mide ve bağırsak rahatsızlığı hem de nikris için verdiği kuvvetli olduğunu söylediği ilacın kullanılıp kullanılmadığı, kullanıldıysa da sultanın tedavisine yardımcı olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak ölüm anına kadarki şiddetli nikris ağrıları, karaciğer, mide ve bağırsak rahatsızlığının devam ettiğine bakılacak olursa bu tedavi yöntemi de işe yaramamıştır. İranlı hekim, Osmanlı saray hekimlerinden farklı olarak nikris tedavisi için yalnızca *devâ'ü'l-lek* adında bir ilaç, idrar tahlili, ısıtılmış kum ve tuzlu su ile ayakları ovmanın yanında birtakım perhizler ve şerbetler önermiş, kan almanın gerekliliğinden ise hiç bahsetmemiştir. Reçetede yer alan bazı ifadeler İranlı hekimin nikris tedavisinde kendisinden önce yaşamış bazı meşhur hekimlerle aynı şeyleri tavsiye ettiğini gösterir. İbn-i Sînâ ve Cürçânî bunların başında gelir. İbn-i Sînâ, hastalığın tedavi edilememesi halinde sindirim sisteminin iyice zayıflayacağını, eklem ağrılarının artacağını, kol ve bacaklarda zaafın oluşacağını söylerken aslında tam da Kanunî'nin içinde bulunduğu durumu özetlemektedir. Hastalığa sebep olan maddenin vücutta iyice pişirildikten sonra azaltılıp hacamat ve ishal gibi yollarla dışarı atılması ve organın kuvvetlendirilmesi gerektiğini belirten hekim ardından müşhil ve yakı uygulamasını, hasta kısmın duruma göre ılık ve soğuk suyla ya da yağ ile ovulmasını, son olarak da çeşitli terkiplerden oluşan ilaçları önerir⁵³. Cürçânî de hastalığın tedavisi için bağırsak ve midenin kuvvetlendirilmesini, hazımsızlığın ortadan kaldırılmasını, bu sayede eklemlere inen zayid hıtların dağıtılacağını söyler. O, bedende toplanan zayid hıtların dışarı atılması için *istifrağ*, *bevl* ve *müşhilin* iyi bir yöntem olduğunu bunun ardından hastaya kuvvet verici ilaç verilmesinin lüzumunu belirterek doğru zamanda tedavi edildiğinde hastalığın geçebileceğini kaydeder ve birden çok ilaç önerisinde bulunur⁵⁴. İranlı hekimin bu tedavi yöntemi Hacı Paşa'nın müşhil kullanmak, az ve hafif yemek yeme noktasındaki önerileri ile de uyuşmaktadır. Bunun yanında yukarıda da bahsedildiği gibi Hüseyin Baykara'nın nikris tedavisi ile meşgul olan hekimin bazı tavsiyelerinin (müşhil kullanma, ayak ve karnın iç yağı ile ovulması) bu İranlı hekim tarafından (müşhil verme, ayakların tuzlu su ile ovulması) uygulandığı görülür. Bu İranlı hekimin kendisinden önce İran ve Osmanlı coğrafyasında yaşamış olan meşhur hekimlerin bu konudaki pratiklerinden yararlandığına şüphe yoktur. Bundan dolayı nikris tedavi yöntemi seleflerinininki ile kısmen örtüşmekle beraber onun reçetesinin kendine özgü yanlara da sahip olduğu açıktır.

⁵³ İbn-i Sînâ romatizma, nikris ve ayak zaafı için yakı ve merhemın yanında çeşitli karışımlardan oluşan birden çok ilaç önermektedir. İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi'l-Tıbb (Üçüncü Kitap-İkinci Kısım)*, s. 659, 663-673; İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi'l-Tıbb (Beşinci kitap)*, çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 237-238; Bunun yanında *hindibânın* eklem şişmeleri ve nikrise çok iyi geldiğinden de bahseder. Bkz. Najmabadi, *Tarikh-e Teb dar Iran*, c. 2, s. 603.

⁵⁴ Ebulfazl Mehmed Efendi, *Şahîre-i Havzîşâhî Tercümesi*, vr. 358a-363b.

Padişahın hem bu İranlı hekimin hem de saray hekimlerinin kendisine önerdiği perhizlere sıkı sıkıya uyduğu görülüyor. Venedikli Bernardo Navagero, raporunda Sultan'ın yemek konusunda aşırıya kaçmadığını, çok az yediğini, çok nadir olarak eti tercih ettiğini, şarabı ise bıraktığını ve şimdilerde sadece su içtiğini yazmaktadır⁵⁵. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı başkentinde bulunan Venedikli diplomat Luigi Bassano ise bu bilgiyi doğrulayarak sultanın şarap içmediğini, genellikle kendi usulüyle yapılmış, şerbetle şekerli su tadı arasında yedi çeşit meşrubatı içtiğini yazmaktadır⁵⁶.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki Osmanlı padişahları içerisinde Kanunî, nikris ve sindirim sistemi bozukluğundan mustarip olan yegâne kişi değildi. Daha erken dönemde Fatih Sultan Mehmed de aynı rahatsızlıklardan mustarıptı ve onun hastalığı en az Kanunî'nin hastalığı kadar şiddetli idi. Ancak onun birçok has tabibi yanında İran'dan gelen mahir baştabibi Acem Lârî vardı ve ölümüne dek padişahın nikris hastalığı ve sindirim sistemi bozukluğu/bağırsak tıkanması rahatsızlıklarının tedavisiyle meşgul oldu⁵⁷. Fatih döneminden itibaren padişahların nikris hastalıkları için Acem'in mahir tabiplerine müracaat edildiği bilinmektedir. Kanunî döneminde de bahsi geçen reçeteyi yazan ve İran gibi uzak bir coğrafyadan olduğunu düşündüğümüz bir tabibin yardımına başvurulması aslında geçmiş pratiklerin bir başka yansıması idi. Ancak bu defa tabibin kendisinin getirilmesi yerine doğrudan tavsiyelerine başvuruldu. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Fatih'in, baştabibi Acem Lârî tarafından zehirlendiği iddialarının ortaya çıkmasından sonra İran'dan gelecek tabiplere padişahı zehirleyebileceği ihtimali çerçevesinde bakılacak olması olmalıydı.

FARSÇA REÇETE

Huve

[Sultanın] bu hastalığın tedavi edilip edilemez olduğu yolundaki yüce fermanı [bu tarafa] hürmetle arz edilmiştir.

Evvela [hekim] şunu arz eder ki [sultanın] mizâc-ı şerîfindeki hastalık belirtisi [arıza] esas olarak iki şeyden ibarettir. Bunlardan birincisi teheyüc ve nefh⁵⁸dir. Bir diğeri ise 'usr-i hareket (nikris)'tir. Bunun tedavisi mide ve ciğerin tedavisiyle mümkündür; az yiyip çok yememe halinde bağlıdır; bunlar tedavi olursa hastalık da tedavi edilmiş olur.

⁵⁵ Fisher, "The Life and Family of Süleyman I", s. 3.

⁵⁶ Luigi Bassano, *Kanunî Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, s. 59.

⁵⁷ Şahabeddin Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *Tarih Dergisi*, c.16, sy. 21, İstanbul 1966, s. 95-108.

⁵⁸ Yiyeceklerdeki bakterilerin sindirim sistemindeki kanallarda ayrışması sonucunda oluşan gaz birikmesi ve bunun mide ve bağırsaklarda yol açtığı şişkinlik; karn şişkinliği. Teheyüc ve nefh burada eş anlamlı olarak kullanılmış olup aynı anlamı vermektedir.

Öyleyse eğer yeme ve içme hususuna riayet, mide ve karaciğeri kuvvetlendirecek uygulamalara devam edilirse bu hastalık tedavi edilebilir.

Bu hastalığın tedavisi şudur: Devâü'l-lek⁵⁹; şarab-ı usûl⁶⁰, şarab-ı dînâr⁶¹ veya şarab-ı matbûhi⁶² ile kullandığı bu zamanda her gün bu devâü'l-lek'ten aç karnına bir miskâl⁶³ içip, yukarıda bahsedilen şerbetlerin üzerine de 15 dirhem⁶⁴ oranında bir miktarını da ılık su içinde eritip içmelidir. Her ne zaman bu teheyyüc ortaya çı-karsa ısıtılmış kum kullanılmalı ve bunun yanında ayaklar da (pây-ı şerîf) tuzlu suyla yıkanmalıdır.

Gelelim 'usr-i hareket'e sebep olan arızaya. Hekimlerin de işaret edip söylediği gibi uzuv zayıf olmadıkça ve kendi rengini kaybetmeyip asıl rengini korudukça tedavi edilebilirdir ve bunun ilacı müshildir. Bunu diğer tedbir ve uygulamalar izler.

Ancak hava şimdilerde soğuktur. Havanın birkaç zaman içinde ısınması ve bu noktada tabibin işlerine de yardımcı olması beklenilmelidir. Ondan sonra inşallah çok iyi bir müshil [tedavisi] ortaya çıkar, gerçekleşir ve de çok yararlı olur.

Ama Allah'a şükürler olsun ki [bu rahatsızlıkların] tedavisi ortaktır. Yani teheyyüç'e iyi ve faydalı gelen [her ilaç] 'usr-i hareket'e de iyi ve faydalı gelir. [Bu ilaçlardan] hiç biri diğer hastalığın tedavisine engel teşkil etmez. Ama teheyyüç'ü dikkate alarak onu bertaraf etmek tabiplerin nezdinde ilk sırada gelir ve en gerekli olan şeydir.

Mide ağrısı için uygulanan tedavi ve ilaçlar teheyyüçün de tedavisi ve ilacıdır. Müshilden sonra inşallah [bu arıza] tamamen yok olur.

İki günde bir defa [sultanın] idrarını bir kaba yapması (kârûre), hekimlerin de bu idrarı görüp tahlil yapmaları gerekmektedir. [Sultanın] mizâc-ı şerîfine uygun olan tedbir ve tedaviler bu zaman [ona] arz edilmiştir. [Umulur ki] faydalı olur. (T SMA. nr. E. 3146)

⁵⁹ Devâle/Devâü'l-misk de denilen bir çeşit hoş kokulu ilaç. Meşe ve çam ağaçlarının dallarında asalak olarak yaşayan ince ve geniş iplik gibi kolları olan sarmaşık türünden bir bitkiden elde edilen ilaçtır. En iyisi güzel kokulu, taze ve beyaz olanıdır. En kötüsü ise siyah olanıdır. Kalp, mide ve ciğerleri kuvvetlendirir, mide ve bağırsaklardaki şişkinliği [nefh] ortadan kaldırır, idrar yollarındaki taşları döker, eritilip suyla içildiğinde diz gibi zayıf uzuvları kuvvetlendirir ve buna bağlı ağrıları dindirir. Bkz., Muhammad Momen Husayni Tabib, *Tahfe-ye Hakim Momen*, yay. haz. Mahmud Najmabadi, Tehran 1378, s. 25; Mir Jamal al-Din Husayn Inju Shirazi, *Farhang-e Jahangiri*, yay. haz. Rahim Afifi, Mashhad 1980.

⁶⁰ Bitki köklerinden elde edilen bir çeşit içecek.

⁶¹ Bir çeşit içki.

⁶² Damutulmuş, imbikten geçirilmiş şarap.

⁶³ XVI. Yüzyıldan beri kullanılan İran miskalinin ortalama değeri 4,6 gr'dır.

⁶⁴ İran dirheminin ortalama değeri ise 3,2 gr'dır.

KAYNAKLAR

Arşiv ve El Yazması Kütüphane Kaynakları

Ebulfazl Mehmed Efendi, *Zahîre-i Harezşâhî Tercümesi*, Süleymaniye Ktp. Hürev Paşa, nr. 463.

İdris-i Bidlîsî, *Heşt Behîşt*, Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye, nr. 3209.

TSMA. nr. E. 3146.

Kitaplar

Afyoncu, Erhan, “Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri”, *Osmanlılarda Sağlık*, ed. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, Biofarma, İstanbul 2006.

Bayat, Ali Haydar, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşlık Kurumu ve Hekimbaşlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntehab-ı Şifâ*, yay. haz. Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Elgood, Cyril, *Safavid Medical Practice*, çev. Mohsen Javidan (Teb dar Dovre-ye Safaviye), Tehran 1357.

Emecen, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I: Bayezid [II], Yavuz, Kanuni*, İsam Yayınları, İstanbul 2011.

Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sıgetvar (Sultan Süleyman'ın Son Seferi)*, yay. haz. H. Ahmet Arslantürk-Günhan Börekçi, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay. İstanbul 2012.

Fisher, Alan, “The Life and Family of Süleyman I”, *Süleyman The Second and His Time*, ed. Halil İnalçık-Cemal Kafadar, Isis Press, İstanbul 1993.

Freely, John, *Osmanlı Sarayı: Bir Hanedanlığın Öyküsü*, çev. Ayşegül Çetin, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr (dördüncü rükn tıpkı basım)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

Genç, Vural, *İdris-i Bidlîsî Heşt Behîşt Osman Gazi Dönemi (Tahlil ve Tercüme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb (Beşinci kitap)*, çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

_____, *El-Kânûn fi't-Tıbb, (Üçüncü Kitap-İkinci Kısım)*, çev. Esin Kâhya, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

İshak bin Murad, *Edviye-i Müfredde*, yay. haz. Mustafa Canpolat-Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Koca Nişancı Celalzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, yay. haz. Petra Kappert, Wiesbaden 1981.

Kunt, Metin, "Sultan Süleyman ve Nikris", *Muhteşem Süleyman*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

_____, "Süleyman Dönemine Kadar Devlet ve Sultan: Uç Beyliğinden Dünya İmparatorluğuna", *Kanuni Çağı ve Yeni Çağda Osmanlı Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ed. Metin Kunt-Christine Woodhead, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2002.

Luigi Bassano, *Kanuni Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341.

Mir Jamal al-Din Husayn İnju Shirazi, *Farhang-e Jahangiri*, yay. haz. Rahim Afifi, Mashhad 1980.

Muhammad Momen Husayni Tabib, *Tohfe-ye Hakim Momen*, yay. haz. Mahmud Najmabadi, Tehran 1378.

Najmabadi, Mahmud, *Tarikh-e Teb dar Iran*, Entesharat-e Danishgah-e Tehran, c. 2, Tehran 1366.

Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. H. Cahit Yalçın, Remzi Kitabevi, İstanbul 1939.

Peçuylu İbrahim, *Tarih-i Peçuylu*, Matbaa-i Âmire, c. I, İstanbul 1866.

Selâniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, yay. haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999.

Shefer-Mossensohn, Miri, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions 1500–1700*, Suny Press, New York 2009.

Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297.

Tajbahş, Hasan, *Tarikh-e Bimarestanha-ye İran az Aghaz ta Asr-e Hazer*, Pazhuheshgah-e Ulum-e İnsani va Mutalaat-e Farhangi, Tehran 2000.

The Cambridge Historical Dictionary of Disease, ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge University Press, New York, 2003.

Ünver, Süheyl, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Son Avusturya Seferinde Hastalığı, Ölümü Cenazesi ve Defni", *Kanuni Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Winter, H. J. J., “Persian Science in Safavid Times”, *The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods*, ed. Peter Jackson-Laurence Lockhard, vol. 6, Cambridge University Press, 1986.

Makaleler

Doğruyol, Hasan, “İsmail b. Hasan Cürcâni”, *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 133–34.

Heidarizadeh, Tofiq, “Muhajerat-e Ulama-ye Iran be Empraturi-ye Osmani ve Enteqal-e Sonnatha-ye Madaris-e Irani be an Sarzamin”, *Farhang*, 20-21, Tehran 1375, s. 49–94.

Heyd, Uriel, “Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent”, *Oriens*, c.16, Jerusalem 1963, s.152–170.

Mir Jafari, Husayn, “Nuskhe-ye az Yek Pezeshk-e İrani be Sultan Süleyman Qanuni”, *Honar va Mardom*, 159–160, Tehran 1354, s. 35–37.

Tekindağ, Şehabeddin, “Fatih’in Ölümü Meselesi”, *Tarih Dergisi*, c.16, sy. 21, İstanbul 1966, s. 95–108.

۵۲
3146

بسن عرضی رسانند که امر عالی جاری شده که این
 مرض علاج پذیر است یا نه اولاً بمرضی رسانند که عارضه
 نمرخ شریف دو چیز است یکی تبخ و بچ است و یکی دیگر
 عر حرکت و علاج اولی آن معده و حرکت و قه‌الک و کز است اکل
 پس اگر عارضه فرماید در طعام و آب و مداومت بقوی است معده
 و یکید علاج پذیر است و علاج این عارضه آنست که در اول
 با شراص اصول یا شراص اصوله دنیار یا مطبوخ
 که این زمان استعمالی فرمایند هر روز که مضال از دوا اللک
 بناشنا تا اول فرموده بر بالای آن شربت‌های دیگر و مقدار آن
 با سبیم گرم خل کرده بیاشانند و هرگاه که این تبخ علیکند
 رطل گرم که ده کما فرمایند و پای شریف با سبیم نشونید
 و عارضه که سبب حرکت است حکما گفته اند ادام که عضو
 ضعیف نشد باشد و بزرگ عضو باشد علاج پذیر است و علاج
 آن سهل است و دیگر تدبیر اما چون هوا سرد است
 عالیاً چند روز موقوف است تا هوا سبیل جزاره کند و معین بر
 شغل طبیب باشد بعد از آن اینسه سهلی خربانه است
 که بسیار منتفع شدند اما اگر سه که علاج مشترک است و هر
 به تبخ یک است و بمر حرکت نیز یک است و بچکدام علاج
 هم می‌شوند اما رعایت تبخ ترد طبیب اولی است و از
 و علاج و بچ علاج تبخ است و بعد از سهل انشاء با یکله
 زایل شود و در هر دو روز یکبار قاوره و اصل است
 که درین ایام به بیست ۲ تدبیری که مناسب است در وقت
 این زمان بعرض رسانیده شد
 نام الله

E. 3146